

Als de rede slaapt, komen de monsters tevoorschijn

Paul Verhaeghe

Bijna 20 jaar geleden schreef S.Sutherland, een Britse hoogleraar psychologie, een boek over irrationaliteit dat om onduidelijke redenen recent in het Nederlands verscheen. De lectuur ervan was aanvankelijk plezierig, herkenbaar, informatief. Na een aantal hoofdstukken kantelde dit meer en meer naar een onbehagen dat ik pas ten volle begrepen heb bij het derde laatste hoofdstuk (getiteld: 'Utiliteit') – vanaf dat moment kan ik mijn reactie best als huiver omschrijven. Ik ben er vrij zeker van dat veel lezers enkel mijn eerste reactie zullen herkennen, vooral omdat ze het boek niet helemaal zullen uitlezen. In weerwil van de juichende promotionalblurbs leest het niet zo vlot (zinnen van één paragraaf, driedubbele negaties in één zin, een niet altijd even vlotte uitleg) en het is pas in die laatste hoofdstukken dat bepaalde verbanden duidelijk zichtbaar worden. In dit essay heb ik het niet alleen over het boek als dusdanig, maar ook over de vraag of rationaliteit wenselijk is en de beste oplossingen biedt voor de problemen waar wij mee geconfronteerd worden. De auteur stelt die vraag in zijn inleiding en belooft erop terug te keren in zijn laatste hoofdstuk.

In het voorwoord krijgen we een citaat van Oscar Wilde: 'Er is geen zonde behalve domheid', en uit de commentaar blijkt dat Sutherland domheid gelijkschakelt met irrationaliteit. **Vandaar dat ik er maar meteen een ander citaat van Oscar Wilde tege-naangooi:** 'Man is a rational animal who always loses his temper when he is called upon to act in accordance with the dictates of reason.' Daarmee raak ik een centraal probleem aan: de definitie van rationaliteit en bij uitbreiding van irrationaliteit. We lezen dat de mens 'een rationeel wezen is en zou moeten zijn', begrijp: 'de mens moet handelen in overeenstemming met het bewijs van zijn zintuigen en zijn denkvermogen' (p.2). De link met Descartes en de Verlichting is duidelijk, net zoals de link naar het neopositivisme en het sciëntisme. Sutherland wil aantonen dat mensen veel minder rationeel zijn dan algemeen gedacht en waarom dat zo is (p.3). Zijn bedoeling is zowel duidelijk als nobel: volksverheffing, mensen dichterbij het ideaal brengen van een verstandig en dus rationeel leven. Nog wat verder lezen we: 'Rationeel denken leidt tot de conclusie die met de grootste waarschijnlijkheid correct is, gegeven de beschikbare kennis' (p.4) en 'Rationeel denken is gebaseerd op de aanname dat er wetten zijn die de wereld besturen en dat deze wetten in de loop van de tijd onveranderd blijven; (...) we kunnen deze aanname niet bewijzen (...)'. De hamvraag wordt dan onvermijdelijk hoe we dit kunnen rijmen met ons, met de mens en vooral met het menselijk gedrag. Wat is 'het' doel van de mens, en als dit doel rationeel is, 'dan moet iedereen het zonder problemen kunnen onderschrijven'. De auteur stelt terecht dat dit niet lukt, de geschiedenis van de (moraal)filosofie levert daar voldoende bewijzen voor. Meteen geeft hij ook de implicatie aan: 'Pogingen om moraliteit te baseren op een rationele grondslag zijn altijd stukgelopen (p.7)'. Ik ga hierin een flink stuk verder: dit leidt steevast tot rampen, maar daar kom ik later op terug. Vervolgens neemt de auteur genoegen met zich te richten tégen de irrationaliteit, te begrijpen als: 'Elk denkproces dat leidt tot een conclusie of beslissing die in het licht van de feiten en gegeven de hoeveelheid tijdsdruk niet optimaal is (p.9)'. Uit het vervolg van het boek blijkt dat voor ongeveer iedereen te gelden, behalve voor de auteur, samen met een beperkt

aantal wiskundigen. Daartegenover staan psychologen, duidelijk een minderwaardige soort. Ofwel hanteren ze theorieën die volledig irrationeel zijn (op dat vlak plaatst hij merkwaardig genoeg psychoanalytici én gedragspsychologen op één lijn), ofwel zijn ze niet te vertrouwen (sociaalpsychologen). Het merendeel van de medici vervalst in beide euvels, zodat het ook daar oppassen geblazen is, en financiële adviseurs zijn al helemaal te mijden.

Vervolgens krijgen we doorheen twintig hoofdstukken een opsomming van irrationeel gedrag, gebaseerd op alle menselijke zwakheden en fouten: vooringenomenheid, groepsdruk, simpele domheid, foute redeneerwijzen, overmoed, emotionaliteit, enzovoort. De bewijzen zijn overtuigend en zeker de eerste hoofdstukken lezen vlot. Ze bieden een staalkaart van de belangrijkste sociaalpsychologische onderzoeken van de voorbije vijftig jaar, waaruit blijkt dat ongeveer elk mens in staat is tot zowel de domste dingen (het verkeerd inschatten van de lengte van lijnstukken) als tot de vreselijkste (het toedienen van elektrische schokken aan onschuldige proefpersonen tijdens een zogenaamd leerexperiment), gegeven bepaalde omstandigheden (zoals groepsdruk of angst). Elk hoofdstuk eindigt met een stukje getiteld 'Moraal', waarna puntsgewijs een aantal aanbevelingen volgen om een rationeel mens te worden ('Denk na voordat je gehoorzaamt').

Ik blijf even stilstaan bij die terugkerende titel 'Moraal', en verwijst naar wat de auteur in zijn inleiding schreef: een moraliteit kan nooit op een rationele grondslag gebaseerd worden. Juist, ja, volledig akkoord. In het merendeel van zijn voorbeelden gaat het helemaal niet over het ontbreken of mislukken van rationeel gedrag, het gaat bijna altijd over het ontbreken van een correcte ethische houding, of minstens van de moed om die ethische houding ook in de praktijk om te zetten. En dat heeft alles te maken met 'moraal', op dat punt geef ik hem volmondig gelijk. Meteen betekent dit dat het merendeel van de hoofdstukken niet over irrationaliteit gaat, wel over immoraliteit in combinatie met een gebrek aan gezond verstand – en dat laatste is géén synoniem van rationaliteit.

In mijn ervaring wordt de draagwijdte van definities slechts duidelijk via de implementatie ervan. Wat rationaliteit in de praktijk betekent, lezen we in het zesde hoofdstuk ('De dwaasheid van organisaties') waar de auteur hoog oploopt met een bepaalde regionale directeur Openbare Gebouwen en Werken, die op een rationele manier alle verspillingen bij zijn overheidsbedrijf wegwerkte op grond van inderdaad een rationele studie. Hier ging er bij mij een eerste signaallampje flikkeren: rationeel is synoniem van kostenbesparend, en alle opgesomde maatregelen van die directeur gaan inderdaad daarover. De laatste in de rij is het meest sprekend: de man halveerde zijn personeelsbestand, omdat outsourcing veel goedkoper was (pp. 72-77). Voor zover ik dit kon achterhalen, situeert dit zich eind van de jaren '70 begin jaren '80, en natuurlijk in de UK. Ondertussen zijn we 30 jaar verder, en hebben Thatcher en Blair een dergelijk 'rationeel' programma heel erg grondig doorgevoerd, met als resultaat dat de Britse openbare sector ongeveer integraal geoutsourcet is, samen met de gezondheidszorg. De resultaten zijn ronduit dramatisch, niet zozeer omdat de treinen niet meer op tijd rijden, wel omdat de 'rationele' neoliberalisering een enorme toename qua ongelijkheid tussen de mensen heeft doen ontstaan, met als gevolg een dramatische daling van levenskwaliteit in termen van heel concrete parameters (levensverwachting, kindersterfte, tienerzwangerschappen, gemiddeld onderwijsniveau; zie Wilkinson, R., 2005). Wie mijn interpretatie te kort door de bocht vindt, die verwijst ik naar p. 77. Daar volgt

de onvermijdelijke vergelijking met de USA, als lichtend voorbeeld van een 'rationeel' geordende maatschappij: '(...) het is per slot van rekening volkomen rationeel je te laten motiveren door hebzucht, ambitie en laksheid.' (p. 77) en 'Zo'n extreme zelfzuchtigheid van de kant van het management, (...) is op zichzelf niet irrationeel' (p. 79). Veel verder in het boek (p. 233) bespreekt hij de ramp met de niet toevallig als 'Herald of Free Enterprise' gedoopte veerboot. Wat hij daar als een opeenstapeling van irrationele gedragingen en keuzes beschrijft, zijn veeleer onethische gedragingen en keuzes op grond van plat winstbejag, en moeten volgens mij dan ook in die termen benoemd worden.

Inhoudelijk vind ik hoofdstuk 8 het meest interessante, omdat het overtuigend aantoont dat een extrinsieke beloning (dit is meestal geld) voor intrinsiek aangename activiteiten de inzet van de deelnemer doet dalen. Dit strookt helemaal niet met de (economische) invulling van rationaliteit en de bevindingen van de auteur die ik in de paragraaf hierboven beschreef, want het toont dat bij een goed afgewerkte taak een intrinsieke beloning in combinatie met bijvoorbeeld lof en complimenten, veel betere resultaten oplevert. Sutherland stelt zelfs dat extrinsieke beloningen schadelijke effecten hebben op de werking van ziekenhuizen, universiteiten en fabrieken; in de plaats daarvan pleit hij voor wat vandaag agency heet en voor motivering op grond van fierheid over eigen prestaties (p. 101). Tien bladzijden verder luidt het: 'In het algemeen geldt: hoe groter de beloning, hoe slechter de prestatie' (p. 111). Hoe zat het ook weer met die superbonussen van onze experts bankiers en ceo's?

In de tweede helft van het boek nemen statistiek en kansberekening hand over hand toe. Ook daarin schuilt een verborgen aanname: dat statistiek in het algemeen en toevalsberekeningen in het bijzonder de allerbeste grond zijn voor rationaliteit, en dus voor het nemen van beslissingen. 'Het is onmogelijk rationeel te zijn zonder wiskunde' (p.217). Ik ben het daar volledig mee eens, voor zover het inderdaad gaat over het ontwerpen van een vliegtuig. Algemeen: voor zover het gaat over alles wat natuurwetenschappelijk en/of technisch, in de enge zin van het woord, is. Van zodra het over menswetenschappen gaat, is een dergelijke aanpak onmogelijk en indien toch toegepast, heel vaak gevaarlijk – daar kom ik straks op terug. Als voorsmaakje geef ik meteen een paar beslissingen waar het merendeel van ons vroeg of laat mee geconfronteerd worden: Hoe kies ik mijn levenspartner? Ga ik voor kinderen of niet? Stem ik in met euthanasie voor mijn bejaarde demente ouder of niet?

Hoofdstukken 20 en 21 laten letterlijk en figuurlijk niets meer aan de verbeelding over. Hij bespreekt wat hij de 'actuariële methode' noemt, zijnde een wiskundig model voor rationele beslissingen. Lezers die bekend zijn met de filosofie zullen hier onmiddellijk de calculus van J. Bentham in herkennen (de verlichtingsvader van het utilitarisme) en inderdaad, het volgende hoofdstuk is getiteld 'Utiliteit'. Sutherland botst op dezelfde moeilijkheid als zijn voorvader: het is veel te ingewikkeld (p. 277), maar hij heeft niet de moed dezelfde oplossing naar voor te schuiven. Bentham die op grond van zijn calculus op zoek was naar het grootste geluk voor het grootste aantal mensen, ontdekte vrij snel dat één maat kon volstaan: hoeveel geld brengt het op voor hoeveel mensen? Na hem werd het laatste stuk van die zin al snel vervangen door: hoeveel geld brengt het op voor mij?

Nu weet ik ook wel wat de kritiek op mijn kritische lezing zal zijn: Sutherland bedoelt het niet zo, hij heeft het goed voor, hij is veel genuanceerder dan dat ik laat uitschijnen

(p.278: 'Een andere overweging is dat maximale utiliteit niet het enige rationele doel is. Je kunt bijvoorbeeld ook kiezen voor een optie die veilig is;(...'). Die beste bedoelingen worden ronduit huiveringwekkend wanneer de toepassing volgt op beslissingen inzake leven en dood. Hij noemt die zelf 'weezinwekkend', maar kijk, daar is het antwoord: 'Er is een rationele methode ontwikkeld om dergelijke beslissingen te nemen, die niet afhankelijk is van de waarde van een patiënt, maar uitsluitend van de vraag hoeveel een specifieke behandeling hem zal opleveren (of kosten)' (p.283). Volgt dan een uitleg die perfect thuishoort in de eugenetische modellen uit het begin van de vorige eeuw, waarvan het rationele eindpunt de gaskamers geweest zijn voor psychiatrische patiënten en mensen met een handicap, en uiteindelijk ook voor gezonde mensen.

De inleiding beloofde een discussie in het slothoofdstuk over de vraag of rationaliteit wenselijk is en de beste oplossingen oplevert. Aldaar lezen we vooreerst een verklaring waarom we niet zo rationeel zijn als we zouden moeten zijn – van wie of voor wie dit moeten komt, is niet duidelijk: 'Kortom, vanwege een gebrek aan evolutionaire druk om de rationaliteit te vergroten, is de evolutie van onze hersenen ver achtergebleven bij de verfijning van onze technologie' (p. 296). Dit is een argumentatie die de voorbije jaren her en der de kop opsteekt – Michel Houellebecq heeft er zelfs zijn oeuvre op gebouwd – en die andermaal perfect past in het sociaaldarwinisme en de eugenetica van de vorige eeuw. Als de evolutieer niet snel genoeg gaat, dan kunnen wij toch beter ingrijpen en een duwtje in de goeie richting geven? Bij ons te lande is vanden Berghe (2008) de eerste die dit soort redeneringen ontmaskerd heeft, binnen een ruimer, kritisch overzicht van de Verlichting – niemand wil terug naar de donkere tijden, maar dit betekent niet dat al wie in naam van de Verlichting opereert, een vrijbrief krijgt – en dat geldt niet alleen voor Electrabel. In dit boek wordt aan deze discussie volledig voorbij gegaan. De hamvraag 'is rationaliteit echt nodig of zelfs wenselijk' (p. 302) wordt op een drafje (net geen drie pagina's) afgehaspeld, waarbij in geval van 'besluitvorming door experts er geen twijfel kan bestaan'. Slik. Uiteindelijk verwijst hij naar Aristoteles, net zoals in zijn inleiding: de mens moet het goede nastreven, het kwade vermijden en zijn karakter in die zin vormen. In zijn slotpagina verglijdt hij andermaal naadloos van 'het goede' naar 'het rationele', en daarmee is de cirkelredenering rond.

Een verwijzing naar de grondleggers van onze beschaving in een besluit, dat doet het altijd goed. Kijk eens aan, Aristoteles deelt mijn visie. Quod non. Dit is zelfs zo foutief, op alle mogelijke vlakken, dat ik niet weet waar eerst te beginnen. Het weten waar Sutherland het voortdurend over heeft, is slechts een van de drie door Aristoteles onderscheiden vormen, die bovendien stevast gekoppeld lagen aan bepaalde deugden. Voor Aristoteles was de idee van kennis op zich, zonder waarden, letterlijk ondenkbaar. De eerste betreft de epistemè, die inderdaad onveranderlijke en universele wetten bevat, volledig contextonafhankelijk is en toegepast kan en moet worden vanuit een analytische rationaliteit. Dit laatste komt aardig in de buurt van wat Sutherland onder ratio begrijpt. De natuurwetenschap en de wiskunde zijn daar de belangrijkste voorbeelden van. De tweede is dan de techne, een pragmatische, contextbepaalde kennis, gericht op productie, en gebaseerd op een instrumentele rationaliteit. Bouwkunde en architectuur zijn daar voorbeelden van. De phronèsis ten slotte betreft evenzeer pragmatische en contextbepaalde en dus niet-veralgemeenbare kennis, die gericht is op handelen en daarbij gebruik maakt van een waarderationaliteit. Deze derde kennis is voor Aristoteles zeer belangrijk, omdat ze nodig is voor de bestuurskunde, ruimer voor

de regeling van alle intermenselijke verhoudingen. Het is een teken aan de wand dat wij vandaag geen duidelijke vertaling meer hebben voor *phronèsis*, het dichtst daarbij komt wat wij onder 'gezond verstand' en zelfs 'wijsheid' begrijpen.

Even terugbladeren naar de inleiding (p. 4): 'Rationeel denken is gebaseerd op de aanname dat er wetten zijn die de wereld besturen en dat deze wetten in de loop van de tijd onveranderd blijven; (...) we kunnen deze aanname niet bewijzen (...).' Bij Aristoteles gelden dergelijke wetten enkel voor de *epistèmè*, die in zijn visie niet van toepassing is op alles wat met intermenselijke verhoudingen te maken heeft – daarvoor heb je een andere kennis nodig. Dit zou kunnen weerlegd worden door erop te wijzen dat wij vandaag psychologie hebben als wetenschap, zodat een psychologische *epistèmè* nu wel kan. Het ironische is dat precies dit boek vrij overtuigend de mislukking daarvan aantoonst, want Sutherland haalt zelfs de meest wetenschappelijke psychologie (gedragspsychologie) onderuit. Deze mislukking mag trouwens veel ruimer begrepen worden: A. MacIntyre (2007, pp. 88-109) heeft op grond van een logische en heel rationele redenering aangetoond hoe psychologie (ruimer: menswetenschappen) op zich nooit tot universele wetten kan leiden en nooit kan beantwoorden aan de vereisten van de (natuur-)wetenschappen.

Mijn besluit is vrij duidelijk: dit boek behoort tot de postmoderne ideologie, in de betekenis die Bauman (1999, pp. 108-131) eraan geeft. Ooit stond 'ideologie' voor de verzameling van de echte, correcte ideeën over hoe de mens functioneert in samenhang met andere mensen en met de natuur, en hoe we op grond van die kennis meteen de best denkbare maatschappij konden installeren. Wie deze ideeën nog niet bezat, moest voorgelicht worden en vervolgens zou hij automatisch de juiste weg kiezen, zij het vaak met wat tegenstribbelen in de aanvangsperiode, vandaar de noodzaak om hem desnoods met harde hand in de juiste richting te duwen. Moet ik het vervolg er nog bij vertellen? Dit leidt stevast tot totalitaire organisaties of zelfs maatschappijen waarbinnen er geen plaats meer is voor denken en ethiek. Figuren zoals een Isaiah Berlin hebben zich het hoofd erover gebroken, en onder andere dankzij hun denken heeft ideologie vandaag een andere betekenis gekregen: een niet-bewezen aantal opvattingen over hoe de maatschappij georganiseerd moet worden in functie van een verondersteld edel doel. Het vervelende van de zaak is dat de heersende ideologie steeds voor 'waar' doorgaat, de ontmaskering als ideologie volgt pas wanneer de volgende aantreedt. En voor wie het liever wat lichter houdt: lees Swift, het vierde boek van *Gulliver's travels*, waar Gulliver kennis maakt met een rationeel ras, de Houyhnhnms. Religie kennen ze niet, enkel de ratio regeert. Ze hanteren eugenetische principes, en emoties zoals medelijden, verdriet en passie ontbreken volledig. In hun buurt leven de Yahoo's, een volslagen irrationele soort, die ze overwegen uit te roeien, deels omdat ze potentieel gevaarlijk zijn, deels omdat er dan meer *Lebensraum* vrijkomt. De Houyhnhnms zijn paarden, de Yahoo's zijn mensen.

Betekent dit dat ratio slecht is? Natuurlijk niet. De mooiste reactie valt te vinden bij Goya, die een van zijn etsen de volgende titel meegaf: *El sueño de la razón produce monstruos*. Erik Oger (2008) toont het tweesnijdend mes in de dubbelzinnigheid van het woordje 'sueno', slaap of droom. Als de rede in slaapt valt, komen de monsters naar buiten. Of: als de rede droomt, komen de monsters naar buiten.

Bio

Paul Verhaeghe is klinisch psycholoog en psychoanalyticus. Hij is hoogleraar aan de Universiteit Gent. Met *Tussen hysterie en vrouw* (1996) en *Over normaliteit en andere afwijkingen* (2002) won hij internationale erkenning als Freud- en Lacanekenner. In 2009 publiceerde hij *Het einde van de psychotherapie*, over de macht van de farmaceutische industrie.

Literatuurlijst

- Bauman, Zygmunt. *In search of politics*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- MacIntyre, Alasdair. *After Virtue. A study in moral theory*. Third Edition, London: Duckworth, 2007.
- Oger, Erik. *De rede en haar monsters*. Kapellen: Pelkmans, 2008.
- Sutherland, Stuart. *Irrationaliteit*. Uitgeverij Nieuwezijds, 2010 (oorspronkelijke Engelse editie 1992).
- Van den Berghe, Gie. *De mens voorbij. Vooruitgang en maakbaarheid 1650- 2050*. Antwerpen, 2008. pp. 1 – 380.
- Wilkinson, Richard. *The Impact of Inequality. How to make sick societies healthier*. London & New York: Routledge, 2005.